

УДК 338.433

О. С. Головачова,

аспірант, Київський національний торговельно-економічний університет

ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ РЕГУЛЮВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ АГРОПРОМИСЛОВОЮ ПРОДУКЦІЄЮ

У статті розглянуто теорію інститутів та її застосування до зовнішньої торгівлі, розглянуто СОТ як міжнародного інституційного регулятора зовнішньої торгівлі АПК, визначено основні проблеми у світовому сільському господарстві та їх вплив на зовнішню торгівлю агропромисловою продукцією.

This article examines the institutional theory and its application to foreign trade regulation, analyzes WTO as international institute-regulator of agricultural trade, determines key problems of international agriculture and their effects for international agricultural trade.

Ключові слова: зовнішня торгівля, АПК, світове сільське господарство, теорія інституціоналізму, СОТ.

Key words: foreign trade, agricultural production, world agriculture, institutionalism, WTO.

АКТУАЛЬНІСТЬ

Останнім часом спостерігається динамічне зростання обсягів світової торгівлі, включаючи торгівлю агропромисловою продукцією. При цьому кризові явища викликали загострення конкурентної боротьби між країнами, що призвело до все частішого використання недобросовісних методів конкуренції. Крім того, посилення взаємозалежності агропромислового та паливно-енергетичного комплексів ще більше загострює ситуацію, особливо у сфері використання сільськогосподарських угідь для виробування сировини для біопалива. Все це є основною причиною підвищення ролі регулювання зовнішньої торгівлі для забезпечення стійкого економічного розвитку світової економіки в цілому та окремих національних господарств.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Незважаючи на те, що кожна держава регулює свою зовнішню торгівлю, а також існування СОТ, постає питання про ефективність функціонування цих інституційних регуляторів, особливо в умовах глобальної економічної кризи.

АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

У вітчизняній та зарубіжній літературі питання інституціоналізму та регулювання зовнішньої торгівлі є доволі розробленим. Зокрема, питаннями інституціоналізму займалися Л. Бальцерович, А. Гриценко, В. Мандибура. В свою чергу, застосування теорії інституціоналізму до зовнішньої торгівлі досліджували А. Нестерова, Т. Переверзева, Т. Трошкіна, також багато досліджень присвячено ролі СОТ у регулюванні торгівлі агропромисловою продукцією, зокрема фундаментальне дослідження Ф. Сміт.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ СТАТТІ

Метою даного дослідження є визначення теоретичних основ формування та функціонування інсти-

туційних регуляторів, а також аналіз їхньої діяльності у сфері зовнішньої торгівлі продукцією агропромислового комплексу. Зокрема, одним із завдань є визначення основних напрямів функціонування міжнародних та національних регуляторів у цій сфері.

ОСНОВНА ЧАСТИНА

Зовнішньоекономічні зв'язки країни є важливим елементом її національного господарства. Основою їх є зовнішньоекономічна політика, що є державним регулюванням зовнішньоекономічної діяльності. Вона тісно пов'язана із соціально-економічною політикою та завданнями економічного зростання держави. Як наслідок, основним цілями зовнішньоекономічної політики є забезпечення взаємовигідного співробітництва з іншими країнами, підтримання конкурентоспроможності вітчизняних виробників на світовому ринку та забезпечення збалансованості торговельного та платіжного балансів країни.

У цілому, у сфері зовнішньоторговельної політики переважають дві тенденції: лібералізація та протекціонізм. Більш того, розвиток інтеграційних процесів викликав появу такого явища, як колективний протекціонізм, тобто спільної політики інтеграційного угруповання по відношенню до третіх країн. Зокрема, це явище характерне для країн ЄС.

Державне регулювання зовнішньоекономічних зв'язків здійснюється за допомогою широкого кола заходів, кількість яких постійно зростає. Це пояснюється тим, що розширення міжнародних економічних зв'язків країни потребує нових інструментів оптимізації її участі у міжнародному поділі праці, захисту національних економік від впливу негативних явищ у світовій економіці (циклічних спадів, надмірних коливань валютних курсів, недобросовісної конкуренції тощо), сприяння зміцненню позицій національних виробників на світовому ринку [4, с. 56].

Досліджуючи організацію державного регулювання зовнішньоторговельної діяльності, можна виділити два аспекти: впорядкованість та спрямованість.

Спрямованість відображає результуючий вектор реформування системи державного регулювання зовнішньоторговельної діяльності, що враховує найбільш важливі чинники, що діють на торговельну політику країни. В свою чергу, впорядкованість проявляється передусім в інституціональній складовій механізмі державного регулювання зовнішньоторговельної діяльності. Організація державного регулювання зовнішньої торгівлі означає систематичну координацію при розв'язанні пріоритетних завдань торговельної політики, що постають перед суб'єктами та інститутами, які складають інституціональну підсистему механізмі державного регулювання зовнішньоторговельної діяльності.

Вивчення організаційних основ державного регулювання зовнішньоторговельної діяльності передбачає необхідність вивчення системи органів, які беруть участь у механізмі державного регулювання; розподілу між ними повноважень у сфері зовнішньоторговельного регулювання та організації координації та взаємодії між цими органами [10].

Вже тривалий час науковці приділяли значну увагу питанням регулювання економіки. Останнім часом поруч із економічним регулюванням почали активно розвиватися теорії інституційного регулювання. Зокрема, це стосується сфери міжнародної торгівлі.

Можна виділити два основні етапи розвитку теорії функціонування інституційних регуляторів.

1. Інституціоналізм "невидимої руки", тобто класична та неокласична теорія персоніфікованого та неперсоніфікованого обміну, за якого на базі суспільного поділу праці існування інститутів-регуляторів розглядається як даність, а інституційні угоди та трансакційні витрати не відіграють ніякої ролі. Функціонування такого виду інституціоналізму можливе та ефективно лише за умов сильної тоталітарної влади.

2. Інституціоналізм "видимої руки", що пов'язаний із виникненням у 1975 році нової інституціональної економічної теорії (О. Уільямсон), що передбачала наявність значних розбіжностей при дослідженні тих самих проблем за наявності в аналізі схеми І. Лакатоша, відповідно до якої в інституціональній теорії передбачається наявність двох складових — жорсткого ядра та захисної оболонки.

Згідно Т.А. Переверзевої, при аналізі інституціональних регуляторів зовнішньої торгівлі слід використовувати концепцію інституціонального регулювання, що включає три елементи ядра та шість елементів захисної оболонки. До елементів жорсткого ядра було віднесено рівновагу, обмежену раціональність та стійкість, стабільність уподобань. До елементів захисної оболонки входили приватна власність, що є визначальною передумовою обміну; відсутність необхідної інформації з питань укладання угод суб'єктами господарювання; можливість зміни інформаційних, трансакційних та торговельно-виробничих витрат; наявність різних інститутів (економічних, соціальних, правових, контрактних, галузевих); необхідність визначати межі обміну на основі спадної корисності; можливість виникнення опортуністської поведінки.

У рамках цього підходу інститут-регулятор визначається як відносно стійка форма організації суспільного устрою по відношенню до зміни поведінки або інтересів окремих суб'єктів та їх груп, а також формальні та неформальні норми або системи норм, що діють протягом тривалого часу і регулюють, координують та обмежують прийняття рішень, діяльність, взаємодію соціально-економічних суб'єктів та їх груп.

Т.А. Переверзева, виходячи зі специфіки торговельних відносин, запропонувала використовувати при аналізі інституціонально-адаптаційну методологію дослідження системи регулювання в торгівлі, що передбачає сприйняття існуючого жорсткого ядра як даності та сприйняття постійних змін у захисній оболонці [5, с. 15 — 20].

Форма інститутів — це спосіб їх зовнішнього вираження і прояву, що засвідчують їх загальнообов'язковість. Основними формами інститутів є формальні і неформальні. Формальні інститути розглядаються як загальноприйняті норми та правила, що створені і підтримуються уповноваженими органами, яким делегувало повноваження суспільство. Відповідно неформальні інститути розглядаються як загальноприйняті умовності, еволюційно-спадкові норми ментальності та етичні кодекси поведінки людей. Таке структурування інститутів було запропоновано вперше Д. Нортом. Формальні та неформальні інститути можуть доповнювати один одного або вступати у протиріччя. Зокрема, формальні інститути можуть бути створені на основі вже існуючих неформальних інститутів, а неформальні — виникати при несправності формальних [11].

Подальші дослідження науковців призвели до поділу інститутів на три взаємопов'язані типи: загальний законодавчий порядок і його складові; створення суспільством організації, які об'єднують осіб навколо єдиної мети (партії, парламент, церкви, профспілки); інституційно визначені суспільні механізми (сім'я, вибори, ринок тощо) [1; с. 13].

Наразі не існує однозначної думки про відносну важливість інститутів, але широкий консенсус щодо взаємозв'язків між торгівлею та інститутами можна резюмувати наступним чином. Інституційне середовище та умови сприяння торгівлі все більше впливають на розширення торгівлі, в той час як застосування традиційних торговельних обмежень у вигляді тарифів і нетарифних заходів значно скоротилося у світі. Це означає, що політика країн повинна відображати поліпшення якості інститутів, що впливають на торгівлю як безпосередньо, так і опосередковано.

Рівень впливу поліпшення якості інститутів на розширення торгівлі неоднаковий, але при цьому існує консенсус щодо того, що цей вплив може бути дуже великим, а найчастіше, як мінімум, таким самим, як і вплив постійного зниження тарифів і нетарифних бар'єрів.

З часом важливість інституційних перешкод зростає, але при цьому традиційні обмеження все ще залишаються настільки високими, що подальше скорочення протекціонізму (особливо щодо нетарифних заходів і максимальних тарифних ставок) призведе до значного розширення торгівлі.

Значний міжнародний досвід і коментарі країн охоплюють широкий спектр можливих дій з боку урядів щодо поліпшення інститутів та сприяння торгівлі. З урахуванням того, що прийняття і реалізація цих дій вимагатиме довгострокової програми, в наступні кілька років було б оптимальним сконцентруватися на невеликому числі реально здійснених заходів.

Пропоновані напрями діяльності впливають на всі країни. Проте різні країни знаходяться на різних рівнях інституційного розвитку, мають різні пріоритети і різні адміністративні процедури. У зв'язку з цим відправні точки та безпосередні заходи будуть змінюватись в залежності від індивідуальної специфіки.

Щодо виділення видів інститутів, то тут підстав для різних класифікацій багато. Проте одна з найзагальніших серед них — за сферою спрямування — розподіл на техніко-технологічні, соціально-економічні та ідеологічні [2; с. 95].

Вважаємо найдоцільнішою в практичних реаліях класифікацію, подану В. Мандибурою [3, с. 107], за якою виокремлено інститути, які складають системно-організаційну структуру аграрної системи:

1. Владно-організаційні інститути: інститут державної влади, інститут регіональної влади, політичні інститути.

2. Базисно-господарські та функціонально-економічні системні інститути: інститут власності, інститут підприємництва, інститут ціноутворення, інститут конкуренції, інститут угод, інститут праці, фінансово-кредитний інститут.

3. Господарсько-асоціативні інститути: особисті господарства населення, фермерські господарства, сільськогосподарські підприємства.

4. Асоціативно-соціальні інститути: партії, профспілки, громадські об'єднання, громадські організації.

Механізм державного регулювання зовнішньої торгівлі в цілому в більшості країн світу є доволі складним, причому він суттєво відрізняється залежно від країни. Особливо неоднорідним є регулювання зовнішньої торгівлі у сфері АПК. Це є цілком об'єктивним. По-перше, внутрішня пропозиція продукції АПК визначається передусім кліматичними умовами в країні, а також організаційними формами агропромислових підприємств. По-друге, обсяги пропозиції мають чітко виражені сезонні коливання, а також жорстку залежність від погодних умов в конкретному році. По-третє, таку продукцію дуже важко стандартизувати, особливо коли для деяких товарних позицій у міжнародній торгівлі існує лише декілька поставальників, причому їхня продукція є індивідуалізованою.

Слід зазначити, що вже тривалий час основною перешкодою на шляху зовнішньої торгівлі продукцією АПК є не лише тарифні бар'єри, що характерне для торгівлі промисловими товарами, але й фітосанітарні бар'єри та стандарти, що висуваються до товарів цієї групи. Залежно від країни дозволені до використання у продуктах харчування хімічні елементи та синтетичні компоненти можуть суттєво відрізнятися,

тому продукція місцевих виробників може взагалі бути забороненою для зовнішньої торгівлі.

Також при регулюванні зовнішньої торгівлі продукцією АПК виникають й інші проблеми. У світовій економіці вже зараз утворилося багато "груп за інтересами", які, виходячи зі структури свого виробництва, відстоюють певні позиції, що не завжди є позитивними для всіх учасників ринку. Крім того, найбільшою проблемою, що виникає при регулюванні зовнішньої торгівлі агропромисловою продукцією, є той факт, що майже всі країни світу надають своїм товаровиробникам субсидії, дотації або пільги, що, власне кажучи, є забороненим у торгівлі більшістю звичайних товарів.

Як наслідок, наявність інституціональних регуляторів як на міжнародному, так і на національному рівні є надзвичайно важливим при забезпеченні ефективності регулювання зовнішньої торгівлі продукцією АПК. На національному рівні основною функцією таких регуляторів повинна бути передусім проблема внутрішньої продовольчої безпеки, тобто недопущення надмірних обсягів експорту продукції за умови наявності внутрішнього дефіциту таких товарів. Крім того, саме національні регулятори повинні займатися стандартизацією продукції та контролювати їх дотримання.

На міжнародному рівні інститути-регулятори повинні виконувати передусім функцію загального арбітра та форуму для проведення необхідних переговорів. Також, враховуючи проблеми, що виникають із глобальною забезпеченістю продуктами харчування, вони повинні займатися проблемами глобальної продовольчої безпеки.

У нашому дослідженні інституціональних регуляторів зовнішньої торгівлі продукцією АПК передусім необхідно визначити перспективи розвитку світового сільського господарства, що є основою цієї торгівлі, щоб зрозуміти, які проблеми виникатимуть перед цими інститутами стосовно пропозиції товарів. Розрахунки довгострокових прогнозів, запропонованих спеціалістами ОЕСР, дають оцінку ринків основних сільськогосподарських продуктів на 10 років вперед. Якщо припустити, що виявлені тенденції зберігатимуться і в подальшому, то можна побудувати можливий сценарій розвитку ситуації у світовому сільському господарстві на основі вже існуючих прогнозів.

Один із таких сценаріїв розвитку сільського господарства у світі до 2050 року було запропоновано Всеросійським інститутом аграрних проблем та інформатики. Цей сценарій є, звичайно, доволі обмеженим у своїй достовірності, оскільки він базується на чотирьох жорстких гіпотезах:

1) посівні площі під головними сільськогосподарськими культурами не будуть скорочуватись; що дозволить уникнути подальших продовольчих криз;

2) у всіх країнах будуть збільшуватися ресурси, які витрачаються на запровадження досягнень науково-технічного прогресу у сільське господарство, що дозволить підвищити ефективність використання ресурсів;

3) країни, що розвиваються, будуть збільшувати

частку споживання м'ясо-молочної продукції для кінцевого споживання, тоді як продукція рослинництва буде використовуватись на проміжних стадіях;

4) в більшості країн буде зберігатися тенденція до використання сільськогосподарських ресурсів передусім на продовольчі цілі, за винятком використання земельних ресурсів для виробництва біопалива.

Згідно цього дослідження, на зовнішню торгівлю продукцією АПК вже впливають і продовжуватимуть суттєво впливати такі чинники і проблеми у сільському господарстві. По-перше, за останні 50 років простежується чітка тенденція до зростання взаємозалежності АПК та паливно-енергетичного комплексу. По-друге, загострюється проблема використання сільськогосподарських земель для вирощування та виробництва біопалива.

Споживання енергоресурсів зростає внаслідок підвищення механізації тваринництва, рослинництва та збільшення кінцевого споживання електроенергії у сільській місцевості. Крім того, розширення зовнішньої торгівлі АПК вимагає значного зростання споживання різних енергетичних ресурсів на транспортування та зберігання його продукції. Це означає, що енергетична криза у світі у зв'язку із поступовим вичерпанням покладів енергоносіїв викликати проблеми у зовнішній торгівлі продукцією АПК і посилюватиме роль інституційних регуляторів у цій сфері. Більш того, така ситуація викликати подальше зростання світових цін на продукти харчування, переміщення структури сільськогосподарського виробництва на користь країн, що розвиваються, оскільки воно є менш механізованим. Це означає, що сільськогосподарські виробники у розвинутих країнах втрачатимуть конкурентні переваги, що буде і надалі підвищувати роль міжнародних інституційних регуляторів.

Іншою проблемою є поступове зростання частки ресурсів АПК, що використовуються на виробництво біопалива. Оскільки земельні ресурси є обмеженими, зменшується виробництво продуктів харчування. Виникає проблема регулювання, оскільки біопаливо стосується також паливно-енергетичного комплексу. Якщо національні регулятори не будуть обмежувати експорт біопалива, це може призвести до виникнення серйозних загроз внутрішній продовольчій безпеці.

Як наслідок, сучасні тенденції у сільському господарстві світу свідчать про необхідність існування ефективних міжнародних та національних інституційних регуляторів для уникнення глобальної продовольчої та енергетичної кризи у майбутньому [9].

На регіональному рівні в якості інституційного регулятора зовнішньої торгівлі продукцією АПК можна назвати інститути СОТ та ЄС, що функціонують в рамках Спільної сільськогосподарської політики.

Підхід ЄС до забезпечення безпеки мережі виробництва харчової продукції передбачає, що економічні оператори несуть основну відповідальність за забезпечення безпеки мережі виробництва харчової продукції на усьому шляху від "ферми до виделки".

Така відповідальність досягається шляхом розробки та впровадження економічними операторами

систем управління безпекою, які базуються на принципах НАССР, можливості відстеження інгредієнтів та кінцевої продукції на шляху від "ферми до виделки" та на основних принципах належного фермерства, виробництва, гігієни та лабораторної практики.

Законодавство ЄС в сфері забезпечення безпеки харчової продукції включає в себе Регламенти (ЄС) № 178/2002, 852/2004, 853/2004, 854/2005, 183/2005, 2073/2005, 2074/2005, 2075/2005 та 882/2004. З іншого боку, "якість" харчової продукції в ЄС зазвичай не є об'єктом для втручання з боку держави. Якість забезпечується в процесі маркетингу та реклами харчової продукції завдяки її інформативному маркуванню, що дає покупцям можливість широкого вибору серед продукції різних категорій "якості".

В ЄС роль держави полягає у нагляді за мережею виробництва харчової продукції та її безпекою на основі інспекцій та аудиту економічних операторів з урахуванням факторів ризику, моніторингу безпеки мережі виробництва харчової продукції через заплановані та запрограмовані відбори зразків продукції, через тестування та нагляд, визначення політики мережі виробництва харчової продукції щодо забезпечення безпеки на основі оцінки ризику та застосування повноважень, необхідних для вживання дієвих заходів у разі необхідності.

Контроль на зовнішньому кордоні ЄС є фундаментальною складовою системи контролю внутрішнього ринку. Тому одним із завдань ЄС є сприяння гармонізації контролю за безпекою продуктів харчування з боку його безпосередніх сусідів з метою сприяння торгівлі.

Ідентифікація та облік поголів'я худоби є іншим ключовим елементом системи контролю внутрішнього ринку ЄС, який відіграє важливу роль у забезпеченні безпеки харчових продуктів та здоров'я тварин. Це також важливо для участі в Організації спільного ринку яловичини [12].

В Україні ж немає окремих інституційних регуляторів, що займаються винятково зовнішньою торгівлею продукцією АПК. За це відповідають органи, що займаються загальним регулюванням зовнішньоекономічної діяльності країни. Серед них Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Національний банк України, Державне управління митного контролю, Антимонопольний комітет України тощо.

На міжнародному рівні Україна є членом СОТ, тобто, прийняла на себе зобов'язання щодо торгівлі аграрною продукцією. Вважається, що позитивними наслідками вступу до СОТ для держави та АПК загалом є:

- 1) більша відкритість ринків країн-членів СОТ і, як наслідок, покращення іміджу України;
- 2) поліпшення загальної макроекономічної ситуації впровадженням структурних та інституційних реформ і сприяння зростання реального ВВП;
- 3) розвиток засад ринкової конкуренції за міжнародними стандартами;
- 4) можливість сформувати привабливий інвестиційний клімат, а отже, збільшити обсяги іноземних інвестицій;

5) пришвидшення структурних реформ в аграрному секторі.

До негативних наслідків від вступу до СОТ для держави та АПК загалом відносять:

1) прискорення темпів зростання безробіття у сільській місцевості;

2) зростання рівня відкритості українського ринку сільськогосподарської продукції перед імпортом;

3) зниження надходжень для бюджету від імпортованих мит і посилення неконтрольованої трудової міграції та поширення транзитної міграції;

4) зростання фінансових витрат для перегляду внутрішнього законодавства, а також на приведення національних стандартів якості та безпечності продовольчої продукції до міжнародних;

5) фіксування обсягу імпортованих тарифів на дуже низькому рівні [6, с. 281—282].

Інституційне регулювання галузей виробництва та торгівлі агропродовольчими товарами є обтяжливим, незважаючи на високий потенціал зростання їх експорту, що може забезпечувати значний внесок у зростання. Тривала і дорога процедура отримання ліцензій і дозволів завдає шкоди виходу на ринок і диверсифікації продукції. Безліч органів інспекції в Україні спричинюють істотні втрати людино-годин, коштів і ускладнюють їх взаємодію з фірмами. Технічні стандарти, санітарні і фітосанітарні норми та правила безпеки продуктів харчування застаріли і не відповідають стандартам і нормам ЄС, що призводить до збільшення витрат і шкодить експортному потенціалу України.

Не було запроваджено єдиного реєстру землі та нерухомого майна, і тому права власності на землю слабо захищені. Мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення, який набрав чинності з 2001 року, був вигідним для великих і близьких до політики бізнес-груп, які зібрали у своїх руках продуктивну землю, укладаючи договори про оренду. Водночас без набуття повних прав власності, стимули для довгострокових інвестицій є обмеженими і врожайність землі залишається низькою. Діяльність аграрного сектора ускладнюється непередбачуваною політичною базою. Безсистемні втручання уряду в роботу ринків сільськогосподарської продукції зменшили прозорість і ефективність формування цін, підвищили відчуття невпевненості і ризику та сприяли пошуку ренти. Ці чинники стали на перешкоді приватним інвестиціям і призвели до неефективного розподілу державних і приватних ресурсів. Постійні проблеми із відшкодуванням експортного ПДВ створили значний додатковий тиск на обігові кошти експортерів в аграрному секторі [13].

ВИСНОВКИ

В умовах глобальної економічної кризи та загострення конкурентної боротьби між країнами особливого значення набуває регулювання зовнішньої торгівлі. Згідно теорій інституціоналізму, визначальною ланкою державного регулювання економіки є інститут-регулятор, який визначає загальну ефективність системи регулювання. При регулюванні зов-

нішньої торгівлі агропромисловою продукцією можна виділити три рівні інституційних регуляторів: міжнародний, регіональний та національний. На міжнародному рівні інституційним регулятором зовнішньої торгівлі аграрною продукцією виступає СОТ, яка займається регулювання тарифних та нетарифних бар'єрів у цій сфері. На регіональному рівні регулятори представлені установами в рамках інтеграційних об'єднань, тоді як на національному рівні перелік регуляторів визначається національною політикою.

Література:

1. Бальцерович Л. Социализм, капитализм, трансформация: очерки на рубеже эпох [пер. с польск.] / Л. Бальцерович. — М.: Наука, Изд-во УРАО, 1999. — С. 3—45.
  2. Гриценко А. Институційна архітектура і механізми економічного розвитку / А. Гриценко // Економічна теорія. — 2005. — № 1. — С. 94—116.
  3. Мандибур В. Институційна архітектура власності та закономірності її функціонування / В. Мандибур. // Економічна теорія. — № 1. — 2005. — С. 94—116.
  4. Нестерова А.Д. Государственное регулирование экономики: Курс лекций. — Калининград, 1997. — 63 с.
  5. Переверзева Т.А. Институциональное регулирование торговли. — СПб: Изд-во СПбТЭИ, 2010. — 480 с.
  6. Семів С.Р., Ясніцька У.М. Вплив вступу України до Світової організації торгівлі на ринок агропромислової продукції // Науковий вісник НАТУ України. — Вип. 21.10. — С. 280 — 283.
  7. Три роки членства у СОТ: тенденції зовнішньої торгівлі України у посткризовий період. — К.: НІСД, 2011. — 72 с.
  8. Smith F. Agriculture and the WTO. Towards a new theory of international agricultural trade regulation. — Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2009. — 171 p.
  9. Перспективи розвитку мирового сільського господарства до 2050 года: возможности, угрозы, приоритеты [електронний ресурс]: <http://agroobzor.ru/article/a-371.html>
  10. Трошкина Т.Н. Организационные основы государственного регулирования внешнеторговой деятельности [електронний ресурс]: <http://www.zonazakona.ru/law/comments/253/>
  11. Laboratory for Institutional Analysis of Economic Reforms (LIA) [Електронний ресурс]: http://new.hse.ru/sites/liaer2/2/1/lia.hse.ru_ta_iecourse_seminars_conspect1.html — [Семинар I: Теория институтов].
  12. The Common Agricultural Policy Explained [електронний ресурс]: http://ec.europa.eu/agriculture/publi/capexplained/cap_en.pdf
  13. Меморандум з економічного розвитку "Стратегічний вибір щодо прискорення та підтримки зростання" [електронний ресурс]: http://siteresources.worldbank.org/FUKRAINEEXTN/Resources/UA_CEM_UKR_complete.pdf
- Стаття надійшла до редакції 25.04.2012 р.